विनोबा-वार्ता

मासिक वर्गणी १.५० न. पै.

अंक : ८९) वर्धा, सोमवार ता. २९ जून १९६४ (मूल्य ५ न.पै.

"एक सर्वांगीण क्रान्ति हवी आहे ही गोष्ट स्पष्ट आहे जागतिक संकटाची ती एक मागणी आहे. आपलें जीवन, दैनंदिन घडामोडी, आपलें व्यवसाय, आपली संकटें आणि वेदना, आपलें अगणित प्रश्न, आक्रोशपूर्वक ही मागणी करीत आहेत. आपल्याला मूलभूत स्वरूपाची, तेजस्वी क्रांतीची गरज आहे."

जे. कृष्णमूर्ति

ग्रामदान कार्यकर्त्यांची सर्वात मोठी पूंजी सद्‌भावना

प्रो. राममूर्ति

ह्या कायापालट का होत आहे

मुंगेर जिल्हयात (बिहार) नव्या आणि जुन्या ग्रामदानांची संख्या ३६ आहे. आणि ५८ अेप्रिल पर्यंतच्या गेल्या पावणे तीन महिन्यात झालेल्या ग्रामदानांची संख्या २६ आहे. सन १९५७ सालापासून मी भूदान, ग्रामदानाच्या भूमिकेतून सर्वोदयाचे कार्य करीत आहे. परंतु लोकमानसात ह्या विचारांचा ज्या प्रमाणात आज प्रवेश होतांना दिसूत आहे. त्याप्रमाणात ह्या विचाराचा प्रवेश पूर्वी लोकमानसात खूप प्रयत्न करूनहि होतांना दिसत नव्हता. तेच कार्यकर्ते, विचारहि तोच, कार्यपद्धतिहि जुनीच आणि लोकहि तेच परंतु परिणाम मात्र नवीन होतांना दिसत आहेत. कधी कधी मी त्यामुळे स्तंभित होतो आणि माझे मन कारण परंपरा शोधू लागते वातावरणात असा कोणता नवीन बदल झाला आहे की लोक ह्या विचाराकडे अधिक लक्ष देऊ लागले आहेत ?

काय युग विकास-क्रमाच्या प्रक्रियेमुळे लोक शेजाऱ्याबाबत अधिक सवेदनाक्षम झाले आहेत ? काय ह्यापुढे व्यक्तिगत जीवनातून प्रगट होणारा संकुचित पुरुषार्थ जीवन संघर्षात विजय मिळवून देण्यास असमर्थ ठरतांना पाहून आजचा गृहस्थ समाजाच्या भाग्यासोबत आपले भाग्य जोडण्यास तयार होत आहे ? काय विज्ञानाच्या तीव्र गतीमुळे आपल्या प्रश्नांचीहि तीव्रतेने त्याला जाणीव होऊ लागली आहे आणि ते सोडविण्यासाठी तो अधीर झाला आहे ? काय लोक आज प्रचलित राजनीति आणि सरकारी योजनांना कंटाळली आहे आणि सर्वोदयाचा पक्षमुक्त, जातिमुक्त, वर्गमुक्त, मानवनिष्ठ विचार ज्यामुळे सर्व जगाचे हित साधण्याची शक्यता वाटत असल्यामुळे लोक हा विचार ग्रहण करण्यास उत्सुक दिसत आहेत?

काय आजच्या ग्रामदानानंतर निर्माण होणाऱ्या नवीन समाज व्यवस्थेमुळे लोकांच्या चिंता व प्रश्न मिटतील अशी शक्यता त्यांना वाटत आहे; आणि त्यामुळे ग्रामभावना व ग्रामशक्तीची कल्पना त्यांच्या हृदयाला स्पर्श करीत आहे; आणि त्यामुळे लोकात नवीन आशेचा संचार होत आहे ?

काहीहि असो, हा विषय मनोविज्ञान वेत्ते व समाजशास्त्रांनी संशोधन करण्यासारखा आहे की कोणत्या विचारामुळे, कोणत्या परिस्थितीमुळे प्रभावित होऊन, आणि कोणत्या ज्ञात अज्ञात प्रेरणांमुळे प्रेरित होऊन गावगाले ग्रामदानाचा स्वीकार करीत आहेत कारणे कोणतीहि कां असेनात हे स्पष्ट आहे की पूर्वीचे ग्रामदान हे कोरे ग्रामदान होते विसावा हिस्सा भूमीचे दान, ग्रामसभा आणि ग्रामनिधि ह्या तीन गोष्टी सामील वरून नवे ग्रामदान खादी आणि शांतीसेना ह्यांच्या सहाय्याने गावाची अेक संपूर्ण व्यवस्था योजनेच्या रुपाने प्रगट झाली आहे.

लोकांना दिसते आहे की ग्रामदानाच्या शर्ति त्यांच्या शक्तीच्या आटोक्या बाहेरच्या नाहीत; आणि ग्रामदानात त्याला जितके द्यावे लागते त्यापेक्षा अधिक त्याला मिळण्याची शक्यता त्यात आहे, आणि ही अशी एक योजना आहे की ज्या योजनेमुळे त्याच्या व्यक्तिगत हितात आणि गावाच्या सामूहिक हितात विरोध येत नाही मालक, महाजन आणि सरकारी तंत्र ह्यांच्या द्वारा चालणारे दमन व शोषण ह्यामुळे तो जितका त्रस्त झाला आहे तितकाच ह्या योजनेत त्याला सुरक्षितता वाटत आहे.

प्रभू मूरति देखी तिन तैसी

आम्ही अनेक ग्रामदानी गावाच्या लोकांना विचारले की तुम्ही ग्रामदान कां केले ? उत्तर मिळाले 'आमच्या जमीनी विक्रीपासून सुरक्षित राहतील, आमचे शेत सावकाराच्या हातातून सुटेल, आम्ही कर्जाच्या भाराने दबून गेलो आहोत त्यातून आमची सुटका होईल; काही मार्ग त्यामधून निघेल, मुकद्दमेबाजीने आम्ही हैराण झालो आहोत, स्वतः गहाण पडण्याची पाळी आली आहे. ती मुकद्दमेबाजी बद होईल. ग्रामदान झाले तर तुम्ही लोकहि याल, आणि काही आमच्यासाठी कराल."

मजूर म्हणाले "आम्हाला काही जमीन मिळेल, आणि गाव अेक झाले तर आम्हालाहि इज्जतीने भाकर खायला मिळेल." आणि कित्येक मालकांनी "गावातील वैमनस्यापासून बचाव होईल" असे सांगतले गावातील मध्यम वर्गीय लोक आर्थिक दृष्टया जर्जर झाले आहेत व आतल्याआत कुढत आहेत. त्यांना वाटते की सर्वोदयातून त्यांना काही रस्ता सापडेल.

आदिवासी क्षेत्रातील अनुभव आमचे सर्वात मोठे भांडवल सद्‌भावना

आदिवासी गावांचा अनुभव ह्यहून भिन्न आहे. आदिवासी 'दिक्कू' (दुसरे) वर विश्वास ठेवित नाहीत. त्यांच्यात काम करायचे झाल्यास त्याचेच जातभाई लागतात मुंगेर जिल्ह्यातील चकाई, व झाझा विकास खंडात जी काही ग्रामदाने झाली आहेत ते सव आमच्या तरुण आदिवासी कार्यकर्त्यांच्या प्रयत्नाने किंवा त्यांच्या मित्रांच्या सहकार्याने झालेली आहेत. आणि त्यांचे नायक आणि शिक्षक ह्यांचा ह्या कामात प्रमुख हिस्सा आहे. आदिवासींना कायद्याने आपली जमीन विकण्याचा अधिकार नाही; परंतु त्यांची बहुतेक जमीन कर्जापायी सावकाराच्या हातात गेलेली आहे. कर्ज काही फिटत नाही आणि जमीन काही वापस मिळत नाही. ग्रामदानामुळे ह्या शेतकऱ्यांचा अंत होईल असे त्यांना वाटते. परंतु ह्या गावांचे ग्रामदान होण्यासाठी अेकच कारण प्रमुख आहे की ह्या भागातील लोकांची कित्येक वर्षापासून सेवा केल्यामुळे सद्‌भावनेचे भांडवल गोळा झाले आहे. आणि त्यामुळेच त्या भांडवलाच्या आधारावर सधन टापू ग्रामदानात सामील झाला आहे. सेवा दोन प्रकारची झाली आहे. १) संक्रमक रोगांच्या वेळी आपले जीवीत धोक्यात टाकून लोकांची केलेली सेवा शुश्रुषा आणि २) त्यांच्यातील झगडे सद्‌भावना पूर्वक मिटविण्याचा कार्यकर्त्यांनी केलेला प्रयत्न. त्यामुळे लोकमानसावर प्रभाव पडतो.

आणि त्यांच्यातूनच काही चैतन्यशाली लोक सक्रिय होतात आणि त्यांचा सहकार मिळू लागतो. आमच्या कामात शिक्षकांची फार मदत झाली. काही जनसेवक व पाटील ह्यांनीहि उत्साहाने मदत केली आहे. त्यांचा सहयोग मिळाला नसता तर लोकांच्या हृदयात शिरणे कठीण झाले असते. ज्या गावात सक्रिय सहकारी मिळाले तीच गावे ग्रामदानात आली आणि शिक्षक लोकांची संख्या त्यात मोठी आहे.

ह्या कायापालटाला बाधक लोक

१) जे नोकरीपेशाद्वारा कलकत्ता, मुंबई, पाटना येथे पैसा कमवून जमीन विकत घेतात आणि बडे बनण्याची महत्वाकांक्षा बाळगतात.

२) ज्यांनी ब्लॉकच्या ऑफिसात चकरा मारून, पक्षात शिरकाव करून, गावाचे प्रमुख बनून सत्तेची उपासना चालविली आहे आणि भविष्यात एम्. एल. ए. किंवा एम. पी. बनण्याचे स्वप्न पाहत आहेत.

३) पैसा किंवा धान्य देऊन सावकारी करणारे, ठेके घेणारे

आणि व्यापार करणारे आणि विशेषतः व्यापाराच्या बळावर जमीनी खरेदी करून बसलेले.

४) जे जमीन मालक भागीदारीने शेती देतात आणि त्या बळावर दूरदुरून लोकांचे पासून रस शोषण करतात.

५) विश्व विद्यालयाचे विद्यार्थी जे परीक्षा पास करून नोकरीच्या शोधात घरीच बसलेले असतात; मुख्यत्वेकरून वरील सहा प्रकारच्या लोकांचा ग्रामदानाला विरोध होत असतो. कधी कधी मजूरांचा सुद्धा विरोध होतो; परंतु कर्जापायी सावकाराच्या आधिन बनलेले हे लोक असतात. हरिजन सुद्धा सामान्यतः शंका करतात, त्यांना विश्वासच वाटत नाही की मोठ्या लोकांच्या सोबत त्यांचे भले होईल; परंतु त्यांना हा विचार आकर्षक वाटतो आणि त्यांच्यात कोणी जागृत व्यक्ति असली तर मग ते भराभर ग्रामदानात येतात. राजकीय पक्षाच्या लोकाकडून प्रगट विरोध झाला नाही. त्यांची मते बरीचशी स्थानिक पुढारी व परिस्थितीवर आधारलेली असतात. अेकाच पक्षातील दोन गटातील लोकापैकी अेक सहकार देतो तर दुसरा विरोध करतो. कधी कधी अेकाच गटातील अेक व्यक्ति अनुकूल होते तर दुसरी व्यक्ति विरोध करते. गट किंवा पक्षातील लोकांना सारखी भीति वाटत असते की लोक मानस सर्वोदयाकडे झुकले तर? किंवा त्यांना वाटते की सर्वोदयी कार्यकर्ते त्यांच्या विरोधी पक्षाची किंवा गटाची शक्ति वाढवित आहेत. सरकारी लोकात कर्मचारी बहुधा विरोध करतात पोलिस उपेक्षा करतात किंवा उपहास करतात. शिक्षण क्षेत्रातील अधिकारी कधी कधी तात्विक खंडन करण्याचा प्रयत्न करतो, आणि पुरोहित ह्या सर्व गोष्टी बेकार आहेत असे सांगून ईश्वराकडे लक्ष केंद्रित करण्यास सांगतो.

विरोधाचेहि स्वत:चे रुप असते

विरोध कोणाचाहि असो किंवा कोणत्याहि प्रकारचा असो तो प्रकटपणे समोर येत नाही. आतल्या आत तो काम करतो. बैठकीत प्रश्न विचारणें, सामूहिक व्यवस्थेवर अविश्वास प्रगट करणे, मानव स्वभाव, ग्रामीण जीवन, लोकतंत्र इ. बाबत तऱ्हेतऱ्हेच्या शंका प्रकट करणे, विचारापेक्षा कार्यकर्त्यात दोष काढणे, जे की काही काल्पनिक असतात, काही अैकिव असतात आणि अशा तऱ्हेने लोकात भय व भ्रम पैदा करणे, इ. रुपाने विरोध समोर येतो त्यामुळे जनतेची अनास्था आणि निराशेची भावना कायम राहून तिच्या निष्क्रियतेला तर्क व सिद्धांताचे आवरण मिळते इतकेहि करून अखादे गाव ग्रामदान झालेच तर त्यावर आर्थिक व मनोवैज्ञानिक दबाव टाकला जातो. आणि खालील तऱ्हेने त्यांना प्रश्न होतात– 'काय तुम्हीच तेवढे चांगले आहात कीं ग्रामदानासाठी पुढ़े आलात ?

"ग्रामदान तर दिले, आता काय खाल ? "सर्वोदयवाले तुमच्या गांवात बाहेरच्या भूमिहिनांना आणून बसवतील. आणि तुम्हाला शेर शेर अन्नहि रोज देणार नाहींत." "तुमची जर जमीनच राहिलेली नाही तर तुम्हाला कोण पैसा देईल? कोण धान्य देईल ? उद्यापासून कोणता सावकार पहाल ? कुटुंबातच मेळ साधत नाहीं तर गांवात कसा साधेल ?"

ह्या सर्व प्रश्नामुळे मनावर अप्रत्यक्षपणें आघात होतात. त्यामुळे मनांतील श्रद्धा डळमळते आणि दृढता खंडित होते. आणि गांवातील गरीब, अज्ञानी लोकावर ह्याचा प्रभाव पडून ग्रामदान वापस घेण्याबाबत ते उतावीळ बनतात. परंतु त्यामुळे ग्रामदाने वापस गेली अशी उदाहरणे नाहीत. परंतु त्यामुळे कांही गांवांचे ग्रामदान होण्याचे जरूर अडले आहे. समर्पण पत्र भरल्या नंतर मात्र ही प्रक्रिया थांबते.

ग्रामस्थांत परस्पराबद्दल अविश्वास इतका आहे की त्यामुळे ग्रामकोषात रक्कम देण्यास ते कचरतात, परंतु ह्या अडचणीनंतरहि ग्रामदाने झाली आहेत आणि होत आहेत ज्यांच्या जवळ जास्त जमीन होती त्याच लोकांनी ग्रामदान करण्याचे कामात उत्साह दाखविला. ह्या लोकात भावनेचा स्त्रोत केव्हा कोठून व कसा काय प्रगट होतो हे सांगणे कठीण आहे. धनिक लोकात जे जमीनीचे मालकहि असतात, आणि सोबत सावकारी व दुकानदारीहि पण करतात ते लोक लवकर द्रवत नाहीत, मालकी, सावकारी आणि व्यापार ह्याचा संगम व्यक्तिला अत्यंत कठोर बनवितो.

ग्रामदानी प्रांतीचे माझे अनुभव

(नंदलाल काबरा)

आष्टी येथे विरुळ चे ग्रामदान अर्पण केल्या नंतर ८–१५ दिवस पू. बाबाच्या पदयात्रेसोबत मी राहावे असे ठरले. त्या प्रमाणें अंतोरा पासून जवूरवाड्या पर्यन्त दहा दिवस पदयात्रेत राहण्याचे भाग्य लाभले

यात्रेत जरी होतो तरी प्रत्यक पडावाचे ग्रामदान व्हावे या दृष्टीने प्रयत्न करावयाचे कामहि आले होते. त्यामुळे पू. बाबा येण्याच्या आधी आम्ही २–३ जण पडावावर पूर्व तयारीसाठी येत होतो कधी मामा क्षीरसागर हा सोबत राहत ह्या योगाने त्यांच्या प्रेमछत्राखाली वावरण्याचा प्रसंग आला. त्यांची गंभीर पण चंद्रा सारखी शांत वृत्ती सागराप्रमाणें विशाल व सुर्यासारखे कधीहि न थकणारे मन, पू. बाबा साठी शरीराचा होम ही करावयास तयार असलेली भावना पाहून आम्हा तरुण मित्राना प्रेरणा मिळून कैक रात्री जागरण करून ग्रामदान पूर्ण करण्याचे बळ मिळत असे नारा. चींचोली, येनगांव उमरी आदी गांवाचे ग्रामदान झाले परंतु त्यासाठी रात्रीच्या रात्री जागून काढल्या.

नारा येथे दोन दिवस आधीच मी मामांना व रा. कृ. पाटील यांना पडाव सोडून घेवून आलो. सभा झाली. उत्तम भाषणे झालीत. रात्री दोन ला कार्यक्रम आटोपून दोन तास झोप घेतल्यावर मामा परत पडावावर गेले. ते गेल्यावर आम्ही परत ग्रामनेत्यांची बैठक घेतली. ग्रामदान करावे हे ठरले. रा. कृ. पाटील नागपूरला गेले. मी एकटाच राहीलो. दुपारी ४॥ ला समजले की भारताचे पंचप्राण पू. जवाहरलाल नेहरुना देवाज्ञा झाली. हे अेकून धक्काच बसला, खरे वाटेना म्हणून ग्रामपंचायत ऑफीसात जावून रेडीओ लावला व ती दु:खद बातमी अेकली तेव्हा वाटले सारे संपले. १२ मैलावर पू. विनोबाजीचा पडाव होता माणिकवाडा येथे त्यांना भेटण्यास निघालो पायी रात्री सुसुन्द्रा येथे आलो व समजले की पू. बाबा उद्या सकाळी येणार आहेत म्हणून तीथेच थांबलो.

त्यानंतर पू. बाबा सोबतच पदयात्रेत नारा येथे आलो. पू. बाबाचे भाषण अैकल्यावर ग्रामदान करावे असे ठले. ग्रामप्रमुखानी सह्या केल्या व गांवात टोळ्या टोळ्यानी हस्ताक्षर घेण्यास निघालो तितक्यात एक उत्साही ४०–४२ वर्षाचा तरुण आला व म्हणाला मला ग्रामदान पूर्ण समजले आहे. मी प्रचार करू इच्छितो. मला ग्रामदान घोषणा पत्राचे फॉर्म द्या. मला आश्चर्य वाटले व आनंदहा झाला. त्यांना मी ४–५ फॉर्म दिले व आम्ही कामास लागलो. दिवसभर व रात्री २॥ पर्यन्त घरोघर जावून काम केले. नतर पटवारी याचेकडे आलो. तो तीथे तो तरुण काहींतरी लिहीत बसला होता. आम्ही विचारले प्रचाराला गेला होता काय? तर म्हणाले ग्रामदान आणलें त्याने फार्म दाखवले. अती व्यवस्थीत भरलेले दानपत्र पाहीले, आमचेहि दानपत्र दाखवले व आवश्यक माहिती घेवून रात्री ३॥ पू बाबांना तीं दोन्ही ग्रामदाने अर्पण केली.

त्यानंतर चिचोली येथे तीन दिवसानी आलो येथे पूर्व तयारी साठी पंढरीबाबा व जवरे यांना पाठवले होते. सुमनताई देखील पूर्वी आल्या होत्या. येथे पू. बाबांचे भाषण होण्यापूर्वी सर्व सेवा संघाचे अध्यक्ष श्री मनमोहनभाओी चौधरी यांना विनंती केली आपण कांही बोला त्यांनी हसतच सांगीतले "भाषण की फो क्या दोगे" मी कांही बोललो नाही. त्यांचा परिचय करून दिला. त्या नंतर बाबाही बोलले. मन मात्र माझे सारे मनमोहन भाओी ना आज फी (ग्रामदान) देना आली पाहिजे याकडे होते. भाषण झाल्याबरोबर सभा घेतली. लोकांना समजावून दिले. परंतु कोणी अेकेना पू. बाबाकडे ग्रामप्रमुखाना आणले तर म्हणाले. ग्रामदान करूतर सर्वच करू नाही तर नाही. त्यामुळे काम मोठे कठीण झाले. घरोघर फिरलो. कोणी कांही दाद देईना. बाबामीया, सुमनताई, पंढरीबाबा आदि अनेक लोकांना ग्राम प्रमुखाकडे नेले परंतु कोणी टस की मस होईना. हताश होण्याची वेळ आली. काय करावे ते सुचेना. आज ग्रामदान तर झाले पाहीजे. महावीरप्रसाद, तुळशीदास सखाराम आदी प्रमुखांना पुन: पुन्हा भेटलो. दुपारी जेवण झाल्यावर १ ला परत एकटाच त्यांचेकडे गेलो. परत बोलणे केले. सर्वांना एकत्र आणले. वाद विवाद झाला. अीकडून तीकडे फिर त्यांनी. परंतु चीकाटी सोडली मनाही. पडावावर येवून सुमनताई आणि दोन तीन लोकांना गांवात सह्या घेण्यास पाठवून दिले. परत यांच्या मागे लागलो भगवान कृपेने कोणी चिडले नाहीं. परत १ तास चर्चा झाली. जगन्नाथ प्रसादजी देखील आले. शेवटी सहाला ह्या प्रमुख लोकांनी होकार दिला व हस्ताक्षर दिलें. त्यांनी सांगितले आम्ही ठरवले होते ग्रामदान होवू देवू नये म्हणून. परंतु तुम्ही शेवटी आम्हास ग्रामदान करण्यांस तयार केले. जा आता दोन तासांत तुमचे काम होईल. मी पळतच पू. बाबाकडे आलो. ते कांही महत्वाचे बोलणे मनमोहन भाई बरोबर करत होते. परंतु मला पाहून म्हणाले नंदलाल काय म्हणतो. मी म्हणालो बाबा सर्व ग्राम प्रमुखांनी हस्ताक्षर केले आता हे गांव ग्रामदान होते. मग म्हणाले आता रात्रभर जागरण ह्या शिवाय ग्रामदान नाही. त्यानंतर गावांत फिरलो. तीन चार टोळ्या केल्या. लोक स्वत: येवून विचार समजून घेत मग हस्ताक्षर करून जात. या प्रमाणे रात्री १२॥ पर्यन्त काम सपले आणि आनंदाने झोपलो सकाळी २॥ ला उठलो. सर्व ग्रामनेत्याना उठवले व सर्वांना पू. बाबाजवळ आणले व प्रार्थना झाल्यावर सकाळी ३ ला रामप्रहरी ग्रामनेत्यांनी चीचोली गावाचे ग्रामदान अर्पण केले. त्यावेळी मनाला जो आनद झाला त्याचे वर्णन शब्दा पलीकडचे आहे.

संपादक :- श्री. गोपाळराव काळे, श्री. वसंतराव बोंबटकर,
प्रकाशक:- श्री. वसंतराव बोंबटकर,
मुद्रक:- गो. भा. जोशी, भास्कर प्रेस, वर्धा.
स्वामित्व:- महाराष्ट्र सर्वोदय मंडळ, मुंबई.

साम्ययोग: दैनिक ता. २९-६-६४ अ. ८९ र. नं. एन. २९५
विनोबा वार्ता, मगनवाडी, वर्धा (महाराष्ट्र राज्य)
श्री